

Doğu Karadeniz Tarımında Kadın: Hanehalkı Anketlerinin Söyle(me)dikleri

Women in Eastern Black Sea Agriculture: What do Household Surveys (not) Tell Us

Nihan CİĞERCİ ULUKAN¹, Umut ULUKAN²

Öz

Türkiye’de 1980’li yıllardan beri devam eden ancak 2000’li yıllardan bu yana hızlanan tarımda neoliberal yeniden yapılanma süreci kırsal yapıda önemli dönüşümlere yol açmaktadır. Tarımda neoliberal dönüşüm kırsal hanelere yoksulluk olarak yansımakta ve yoksullukla mücadelede haneler yeni gelir yaratma stratejileri üretmektedir. Bu süreç tarımda feminizasyon olarak tanımlanan olgunun daha sık gözlemlenmesiyle sonuçlanmıştır. Tarımda feminizasyon süreciyle kadının tarımsal üretimde var olan katkısı daha da artmasına rağmen resmi istatistik ve anketlerde kadını görmek neredeyse imkansızdır. Toplumsal cinsiyete ait ön kabuller toplanan birçok verinin cinsiyet körü olmasına neden olmaktadır. Bu çalışmada da kadının tarımsal üretimine yoğun katılımın olduğu Doğu Karadeniz (TR 90) bölgesi üzerinden tarımda feminizasyonun olup olmadığı tartışmaya açılmıştır. TR 90 bölgesinde tarımda feminizasyonunun dışında kadınların tarım dışı işlerde yoğunlaştığı saptanmıştır. Ancak Türkiye’de de istatistik ve anketlerde kadının yetersiz ve eksik temsili varolan cinsiyet eşitsizliklerinin üstünü örtmektedir. Cinsiyete göre ayrıştırılmış bölgesel, hane ve bireysel düzeyde verilerin üretimi oldukça önem taşımaktadır.

Jel Kodları: B54, J43, P48, R20

Anahtar Kelimeler: Tarımda feminizasyon, kırsal dönüşüm, kadın emeği

Abstract

Liberalization in Turkish agriculture has been extended and accelerated in the last two decades. Neoliberal transformation in agriculture is reflected in rural households as poverty, and in the fight against poverty, households produce strategies for generating new income. This process resulted in the more frequent observation of the phenomenon defined as feminization in agriculture. Although the existing contribution of women in agricultural production has increased with the feminization process in agriculture, it is almost impossible

¹ Doç. Dr., Ordu Üniversitesi, Ünye İİBF, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, nculukan@odu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5411-727X

² Doç. Dr., Ordu Üniversitesi, Ünye İİBF, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, umutulukan@odu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2037-2373

Çiğerci Ulukan, N. & Ulukan, U. (2022). Doğu Karadeniz Tarımında Kadın: Hanehalkı Anketlerinin Söyle(me)dikleri. *Fiscaoeconomia*, 6(2), 726-742.
Doi: 10.25295/fsecon.1102482

to see women in official statistics and surveys. Gender-preconceived notions cause many of the data collected to be gender-blind. In this study, it was discussed whether there is feminization in agriculture through the Eastern Black Sea (TR 90) region, where there is active participation in the agricultural production of women. In TR 90 region, it has been determined that women are concentrated in non-agricultural jobs besides feminization in agriculture. However, in Turkey, inadequate representation of women in statistics and surveys hides existing gender inequalities. The production of sex-disaggregated data at the regional, household and individual levels is very important.

Jel Codes: B54, J43, P48, R20

Keywords: *Feminization of agriculture, agrarian change, female labour*

1. Giriş

Türkiye’de 1980’li yıllardan beri devam eden ancak 2000’li yıllardan bu yana hızlanan tarımda neoliberal yeniden yapılanma süreci bir yandan mülksüzleşme ve işçileşme süreçlerini devam ettirirken diğer yandan kırsal yapıda önemli dönüşümlere yol açmaktadır. Kentlerde iş olanaklarının daralması, kır kent ayrımının silikleşmesi ile birlikte tarımsal üreticilerin bir kısmı kırsal alanı terk etmeden tarım dışı işlerde yeni gelir yaratma stratejileri oluşturmaya çalışmaktadır. Tarımda özellikle küçük üretici hanelerin bu yeni gelir yaratma stratejilerinin hane içerisindeki cinsiyete dayalı iş bölümünü nasıl etkilediği önemli bir sorun alanı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Toplumsal cinsiyete ait ön kabuller toplanan birçok verinin cinsiyet körü olmasına neden olmaktadır. Bu durum tarım üzerine yapılan araştırmalarda ve istatistiklerde de net olarak görülmektedir. Bu makale kadınların tarıma katılımı ile ilgili resmi istatistiklerden hareketle neler söylenebileceğini tartışmayı amaçlamaktadır. Çalışmada ilk olarak tarımda feminizasyon tartışmaları ele alınacak ardından tarım istatistiklerinde kadınların yetersiz ve eksik temsili değerlendirilecektir. Bu amaçla Türkiye İstatistik Bölge Birimleri Sınıflaması (İİBS) çerçevesinde tarımda kadın istihdamının en yoğun görüldüğü TR90 Doğu Karadeniz Bölgesi’ne ait veriler makalede analiz edilecektir.

2. Tarımda Feminizasyon Tartışmaları

Günümüzde dünyanın pek çok ülkesinde sayısal veriler ve ilgili literatür incelendiğinde erkeklerin tarım sektöründen ayrılması ve kadınların tarımsal istihdam içinde payının artmasının tarımın feminizasyonuna yol açtığı gözlemlenmektedir (WB, 2016; Katz 2003; Deere 2005; Lastarria-Cornhiel 2006). Tarımın feminizasyonu kavramı iki biçimde anlaşılabilir. Bunlardan ilki ve daha sınırlı olanında, tarımın feminizasyonu kavramı tarımla ilgili işlerde çalışan kadınların payının artması anlamında kullanılmaktadır. İkincisi ve daha geniş içerikli kullanımı ise kadının tarımsal üretimi kontrol etmesi ve üretimle ilgili karar verici konumda olmasıdır (Patnaik vd.,2018). Bu geniş içerikli kullanıma, kadınların toprak sahipliğinin artması ve bu topraklarda tarımsal işletmenin yönetimini üstlenmesi, tarımda kadın kooperatiflerinin çoğalması örnek olarak verilebilir. Ancak tıpkı diğer sektörlerde (Keldar ve Wang, 2007) olduğu gibi tarımda kadınların görünürlüğünün artması, doğrudan onların refahında ve toplumsal cinsiyet ilişkilerinde olumlu bir değişiklik yarattığı anlamına gelmeyebilir. Bu konuda Shah ve Patnaik’in (2015) Hindistan’da yapmış olduğu çalışmalarda kadınların tarımsal alandaki görünürlükleri artsa da erkeğe bağımlılığının devam ettiği ileri sürülmektedir.

Çiğerci Ulukan, N. & Ulukan, U. (2022). Doğu Karadeniz Tarımında Kadın: Hanehalkı Anketlerinin Söyle(me)dikleri. *Fiscaoeconomia*, 6(2), 726-742.
Doi: 10.25295/fsecon.1102482

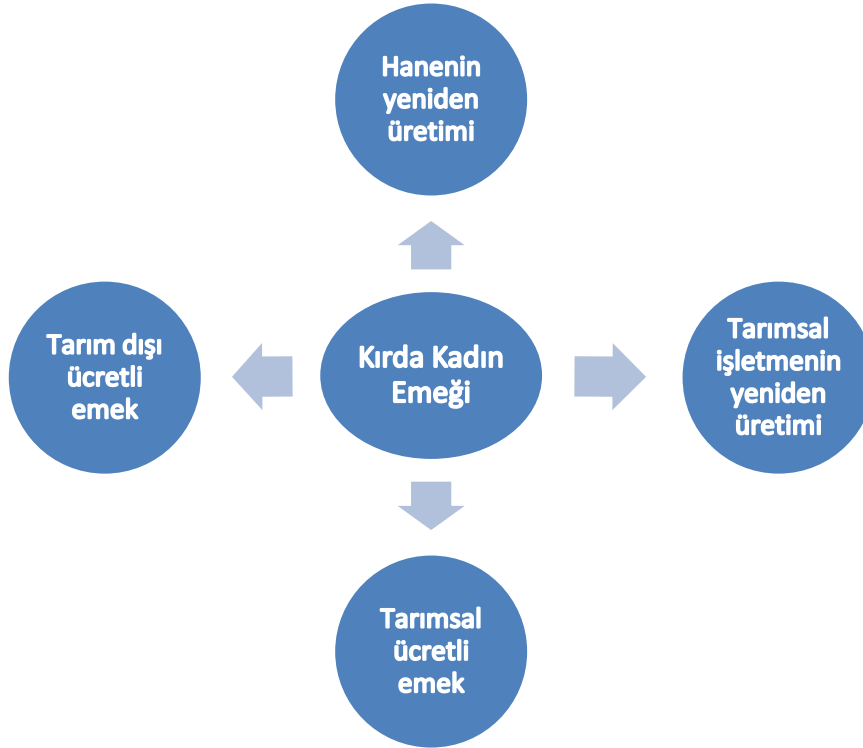
Deere (2005) tarımda feminizasyonun nedenlerinin ve sonuçlarının çeşitli olduğunu savunmaktadır. Kadınların işgücüne katılımının artması, kadınların oransal olarak işgücüne daha çok katıldığı anlamına gelebildiği gibi, toplamda erkeklerin işgücüne katılımının azalmasıyla da ortaya çıkabilir (Deere 2005). Mutlak anlamda kadının işgücüne katılımının artması bu katılımın kadınlar için önemini yansıtabileceği gibi, onlara dayatılan bir değişikliği de yansıtabilir (Lahiri-Dutt, 2014). Kadınların ücretsiz aile işçiliği ile kamusal alandaki görünürlüklerinin arttığını ancak bunun ev ve ailenin özel alanlarındaki değişen pozisyonları yansıtmayabileceğini belirtmek gerekmektedir (Pattnaik vd, 2018).

Tarımda feminizasyon süreci özellikle geç kapitalistleşen ülkelerde tarımın neoliberal yeniden yapılanmasından ayrı düşünülemez. Neoliberal politikaların tarımda yarattığı hızlı dönüşüm kırsal hanelerin büyük bir bölümüne yoksullaşma şeklinde yansımıştır. Örneğin Kay, Latin Amerika'da tarımda neoliberal yeniden yapılanma sonucunda "yeni kırsallık" olarak adlandırılan kavramı tartışmaktadır (Kay, 2008). "Yeni kırsallık" küreselleşme sürecinde kırsal hanelerin ekonomik faaliyetlerinde ve gelir kaynaklarında görülen çeşitlenmeyi ve yeni geçim stratejilerini anlatmaktadır. Kay'e (2008:923) göre köylü hanelerin çoklu ve çeşitli aktivitelerinin hem tarımsal alanda hem de tarım dışında (ticaret, turizm vb) artmasının yanı sıra, tarımın feminizasyonu, kır-kent ayrımının silikleşmesi ve uluslararası göçün artan önemi, Latin Amerika tarımında son yıllarda yaşanan en önemli değişimler olarak nitelendirilmektedir. Kırsal nüfus içerisinde geçimini sadece tarımdan sağlayanların oranı azalırken, gelir getiren faaliyetlerin çeşitliliği ve karmaşıklığı açısından kentsel bölgeleri andıran koşullarda yaşayanların oranında bir artış gözlemlenmeye başlanmıştır. Artık tarım dışı işler kırsal haneler için giderek önemli hale gelmiştir. Kırsal bölgelerde özellikle ticaret, turizm ve inşaat sektörlerinin büyümesine paralel olarak kırsal nüfusun tarım dışı alternatif istihdam olanaklarını daha çok değerlendirmeye başladığı gözlemlenmektedir. Dolayısıyla kırsal bölgelerde tarım dışı ücretli işlerde çalışan sayısı artmaya devam etmektedir. Bu tarım dışı ücretli işlerde ise daha çok kadınlar çalışmaya başlamıştır (Kay, 2008: 934).

Gelişmekte olan ülkelerde tarımda yapısal dönüşümün en önemli aşamalarından biri tarımın ticarileşmesidir. Tarımın ticarileşmesi ile geleneksel olarak ihracat ürünü olan şeker, kakao ve kahve yerine meyve, sebze ve çiçek gibi emek yoğun üretim süreci içeren ürünler tarımsal işletmelerde üretilmektedir. (Lastarria-Cornhiel, 2008). Bu işletmelerde daha çok ucuz ve ev içi iş yükleri nedeniyle geçici olarak algılanan kadın emeği tercih edilmektedir. Dolayısıyla toplumsal cinsiyet ideolojisi nedeniyle kadın ikincil işgücüdür. Kadının tam zamanlı bir işte çalışmaya –ihtiyacının da- böyle bir isteğinin de olmadığı düşüncesi hakimdir (Deere, 2005:30). Modern tarım işletmelerinin artışı kırsal bölgelerdeki kadınlara ücretli istihdam olanakları sağlasa da yaratılan işler geçici, düzensiz ve düşük ücretli işlerdir (Kay, 2008: 924). Küresel rekabet içindeki tarımsal işletmeler maliyetleri düşürme adına kadınlar için güvencesiz ve örgütlenme haklarının olmadığı bir emek rejimi yaratmaktadır (Bieri, 2014: 284). Üstelik kadınların ücretli bir işte çalışması ev içi yeniden üretim faaliyetlerinde bir azalma yaratmaz. Bu durum kadınların çalışma sürelerinin uzamasına neden olur. Sonuç olarak kadının emeği patriarkal ilişkiler çerçevesinde hem hane içinde hem de ücretli işte çalışmasıyla sermaye tarafından sömürülmektedir. Kırsal alanda kadın emeğinin bu yoğun kullanımı ve faaliyetlerinin çeşitliliği Şekil 1 de gösterilmeye çalışılmıştır. Kadınlar bir taraftan hanenin yeniden üretimini sağlayacak aktiviteleri gerçekleştirirken diğer taraftan tarımsal işletmenin

yeniden üretimini sağlamak için ücretsiz aile işçisi olarak tarımsal üretimi gerçekleştirir. Kadınlar aile çiftçiliği ve hanedeki ücretsiz emeğinin yanı sıra hanenin gelir yaratma stratejisi doğrultusunda tarımda (örneğin hasat dönemlerinde mevsimlik tarım işçiliği) ya da tarım dışı işlerde (çoğunlukla hizmetler sektöründe) ücretli emek olarak çalışabilir.

Şekil 1: Kırdaki Kadın Emeğinin farklı biçimleri

3. Hanehalkı Anketlerinin Söyle(me)dikleri

Bernstein'in işaret ettiği üretim ve yeniden üretimin sosyal ilişkilerine dair politik ekonominin dört temel sorusu önemlidir (Bernstein, 2009: 35): 1. kim neyin sahibidir? 2. Kim, ne yapıyor? 3. Kim, ne alıyor? 4. Kimler aldıklarıyla ne yapıyorlar? Bu soruları tarımsal üretimde cinsiyete dayalı iş bölümü üzerinden düşündüğümüzde eşitsiz ilişkileri deşifre etmemize yardımcı olmaktadır.

Genellikle tarımsal üretim dünyası diğer birçok faaliyet alanı gibi, geleneksel olarak "erkek dünyası" olarak tasvir edilmiştir. Tarımsal üretimde yönetici, karar verici ve çalışan olarak "çiftçiye" odaklanılmıştır. 1970'li yılların sonlarına kadar toplumsal cinsiyet rolleriyle uyumlu olarak erkekler evlendikten sonra kazançlı bir işte çalışırken, kadınlar evde çalışırlar ve çocuk sahibi olurlar düşüncesi hakimdir. Sonuç olarak, tarımsal üretim yapan hanenin birleşik sosyal karakteri gözden kaçmıştır. Hanedeki diğer üyelerin özellikle kadınların tarımsal üretimdeki rolü bu bakış açısıyla görünmez hale gelmiştir (Whatmore, 1991: 4).

Çiğerci Ulukan, N. & Ulukan, U. (2022). Doğu Karadeniz Tarımında Kadın: Hanehalkı Anketlerinin Söyle(me)dikleri. *Fiscaoeconomia*, 6(2), 726-742.
Doi: 10.25295/fsecon.1102482

Geç kapitalistleşen ülkeleri incelediğimizde, tarımsal üretim çoğunlukla küçük meta üreticileri tarafından gerçekleştirilmektedir. Bu üreticiler genellikle küçük aile tarımı yapmaktadır. Tarımda gerçekleşen işleri ekonomik faaliyet ve ev işi olarak birbirinden ayırt etmek güçtür. Bu güçlük hane içerisinde patriarkal ilişkiler ile kadının aleyhine kullanılır. Erkeklerin gerçekleştirdiği faaliyetler asıl gelir getirici faaliyetler olarak kabul edilirken, kadınların gerçekleştirdiği faaliyetler ise ev eksenli, emeğe dayanan, mevsimsel, yarı zamanlı ve ücretsiz faaliyetler olarak görülür. Kırdaki hane içi işler ile tarımsal üretime ilişkin işlerin sınırlarının muğlak olması ve birbiriyle iç içe geçmiş olması kadınların emeğini görünmez ve değersiz kılınmasına yol açmaktadır. Dünya'nın birçok yerinde de tarımsal üretim süreci, ekim ve hasat "ev işi" olarak görülmektedir. Böylece kadınlar tarımsal üretimde ücretsiz aile işçileri olarak tanımlanmaktadır. (Candan ve Özalp Günel: 10-11).

Tarım istatistiklerinde kadınların eksik sayılması, 1970'lerden bu yana cinsiyet ve kalkınma alanının sürekli bir teması olmuştur. Eksik sayım birçok nedenden olabilir; örneğin Latin Amerika'daki araştırmalarda kadınlar asıl meslekleri sorulduğunda, "ev" diye cevap verme eğilimindedir, çünkü birincil sorumlulukları ev içi işlerdir. Bu nedenle nüfus sayımları ve hanehalkı istatistikleri kadınları aktif olarak uğraştıkları ekonomik faaliyetler yerine, toplumsal cinsiyet rollerine uygun bir şekilde ev kadınları ve anneler olarak ölçme eğilimindedir. İkinci bir sorun, nüfus sayımlarının gelir getirici faaliyetleri vurgulama eğiliminde olması ve böylece geçimlik üretime kadının katılımının sınırlı varsayılmasıdır. Üçüncü, ilgili bir sorun, tarımsal katılımın oldukça dar bir şekilde ölçülmüş olması ve saha çalışmalarına katılımın özelleştirilmesidir. Bu kadar dar bir tanım, genellikle kırsal kesimde kadınlar tarafından gerçekleştirilen hayvancılık üretimi (özellikle küçük hayvanlar), geçimlik üretim yapılan bahçeleri ve hasat sonrası işleme faaliyetleri gibi çok çeşitli tarımsal faaliyetleri göz ardı eder (Deere, 2005: 18).

Doss'a (2014) göre tarımsal araştırmalarda cinsiyete göre ayrılmış verilere iki aşamada ihtiyaç vardır: Birincisi, tarımsal araştırmalarda hane ve tarımsal işletme sahibi düzeyinin yanında bireysel düzeyde de verilerin toplanması cinsiyete göre ayrılmış verilerin oluşmasında katkı sunacaktır. Bireysel düzeyde veri toplama sadece cinsiyet analizlerini kolaylaştırmakla kalmayacak aynı zamanda yaş, hane içindeki statü ve diğer bireysel özelliklerin de dikkate alınmasını sağlayacaktır. İkincisi, tarımda girdi ve çıktı piyasaları, kredi piyasaları ve işgücü piyasaları gibi yapıların, erkekler ve kadınlar tarafından farklı deneyimlendiğini ortaya koyabilecek veriler de önemlidir. Bu tip verilere ulaşabilmek için bölgesel, hane ve bireysel düzeyde kaynakların kontrolü, karar verme ve emeğin katkılarını ortaya koyan bilgilerin toplanması gerekmektedir (Doss, 2014: 57).

Tarımda feminizasyon sürecine ait verilerin üretiminde de ciddi sıkıntılar vardır. Gelişmiş birçok ülkede tarımın feminizasyonu süreci, kadınların çiftçi olarak ve özellikle tarımda kendi hesabına çalışanlar olarak görünürlüğünün artmasıyla sonuçlanmıştır. Ancak bir kez daha altını çizmek gerekirse, bu olgu ile ilgili nicel veriler eksiktir. Tarım sayımları bu amaç için yetersizdir, çünkü çiftçiliği erkek mesleği olarak tanımlayan kültürel normlar göz önüne alındığında, birçoğu çiftçinin cinsiyetini bile sormamaktadır (Deere, 2005: 47). Kırdaki kadınları güçsüz kılan bir diğer olgu ise mülksüzlüktür. Çoğu zaman miras ile edinecekleri topraktan erkekler lehine feragat eden kadınlar kimi zaman ise bu mülkleri piyasa fiyatının oldukça altına erkek

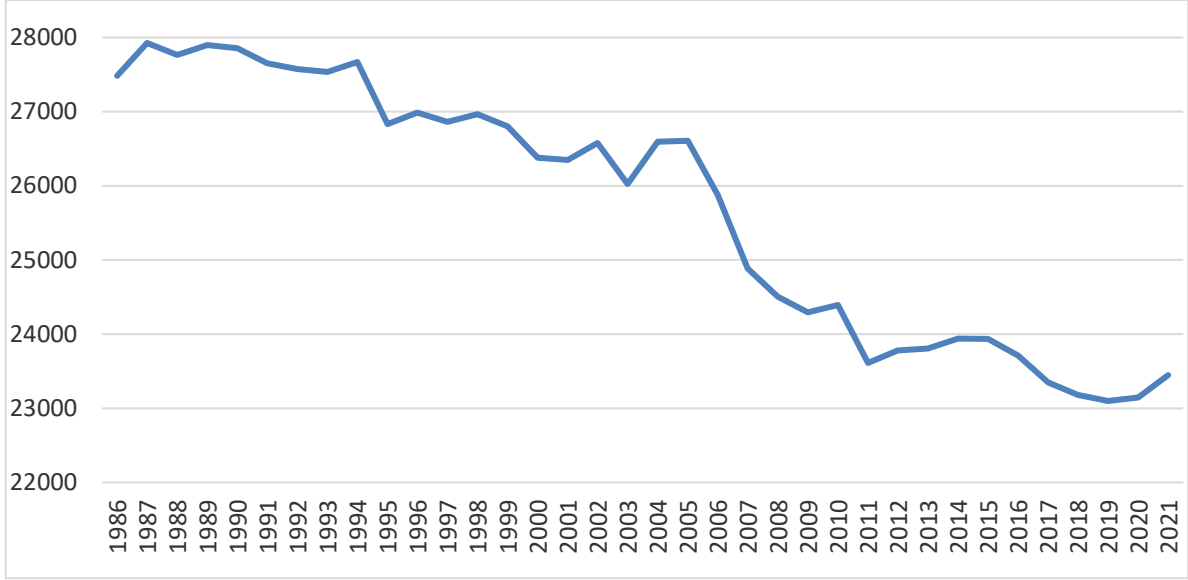
Ciğerci Ulukan, N. & Ulukan, U. (2022). Doğu Karadeniz Tarımında Kadın: Hanehalkı Anketlerinin Söyle(me)dikleri. *Fiscaoeconomia*, 6(2), 726-742.
Doi: 10.25295/fsecon.1102482

kardeşlerine satabilmektedir. Kadınların karşı karşıya kalmış olduğu bu durum tarımsal üretimdeki emeklerinin görünmesini de perdelemektedir. Oysa küçük aile çiftçiliğinde yeniden üretimin sağlanması kadınların hane içi ve tarımsal üretimdeki emeği ile sağlanmaktadır. Ailesinden miras olarak getirebileceği bir toprak parçasından da yoksun olan kadın, yalnızca emeğini kullanan biri olarak kabul görür. Böylece tarımsal üretimde esas üreticinin erkek olarak görülmesi de sağlanır. (Ecevit, 1994: 99).

4. Doğu Karadeniz Tarımında Kadın: İstatistikler Üzerinden Bir Değerlendirme

Tüm dünyada olduğu gibi Türkiye’de de tarımın neoliberal yeniden yapılanmasına yönelik kurumsal ve yasal dönüşümler bir yandan tarımdan kopuşu hızlandırırken diğer yandan tarımsal üreticilerin yoksullaşmasını ve borçlanması arttırmaktadır. Tarımdan elde edilen kazançların giderek belirsizleşmesi ve aynı zamanda tarımsal üretim ve girdi maliyetlerinin nakit ihtiyaçlarını artırmalarıyla, tarım dışı işler küçük üreticilerin vazgeçilmezi olmuştur (Bryceson, 2002: 730). Kısmi olarak mülksüzleşmiş köylüler yedek işgücü ordusunun bir parçası haline gelmiştir. Bir yandan kırdan kente göç devam ederken küçük üreticilerin bir bölümü toprağa bağlı kalmış ancak tarımsal üretimi sürdürebilmesi hane içindeki emeği çeşitlendirmesi, hanenin bir ya da birkaç üyesinin tarım dışı gelir getirici işlerde çalışmasıyla mümkün olabilmıştır (Ertürk, 1998; Aydın, 2001; Özüğurlu, 2011; Keyder ve Yenil, 2013:93; Saka, 2014; Çelik, 2017:801). Tarım dışı gelir getirici işler ise çoğunlukla güvencesiz çalışmanın yaygın olduğu hizmetler, turizm ve inşaat sektörlerinde bulunabilmektedir (Aykaç,2007; Keyder ve Yenil, 2013:94; Saka, 2014; Çelik ve Erkus-Öztürk, 2016). Deere (2005) Latin Amerika’da ekonomik kriz, neoliberal yeniden yapılanma ve kırsal yoksulluk oranlarının artmasıyla ilişkili ana eğilimler arasında, hanenin gelir stratejilerini sürekli çeşitlendirilmesi ve tarım dışı istihdam arayan hane üyelerinin sayısında artışın yer aldığını belirtmektedir. Tarımın gelir getirici bir ekonomik faaliyet olarak karakterini yavaş yavaş yitirmesi özellikle kadınlar üzerinde daha olumsuz bir etkiye sahiptir. Tarımsal istihdamda kayıt dışılığın yaygınlığı ve kadın emeğinin bu sektörde görünmezliği beraber düşünüldüğünde, kadınların büyük katkı sağladıkları üretim sürecinden eşit olarak yararlanmadıkları açıktır (FAO, 2016). Sonuçta kadınların hem tarım hem de tarım dışı sektörlerde artan oranda istihdama katıldığı gözlemlenmektedir (Deere, 2005).

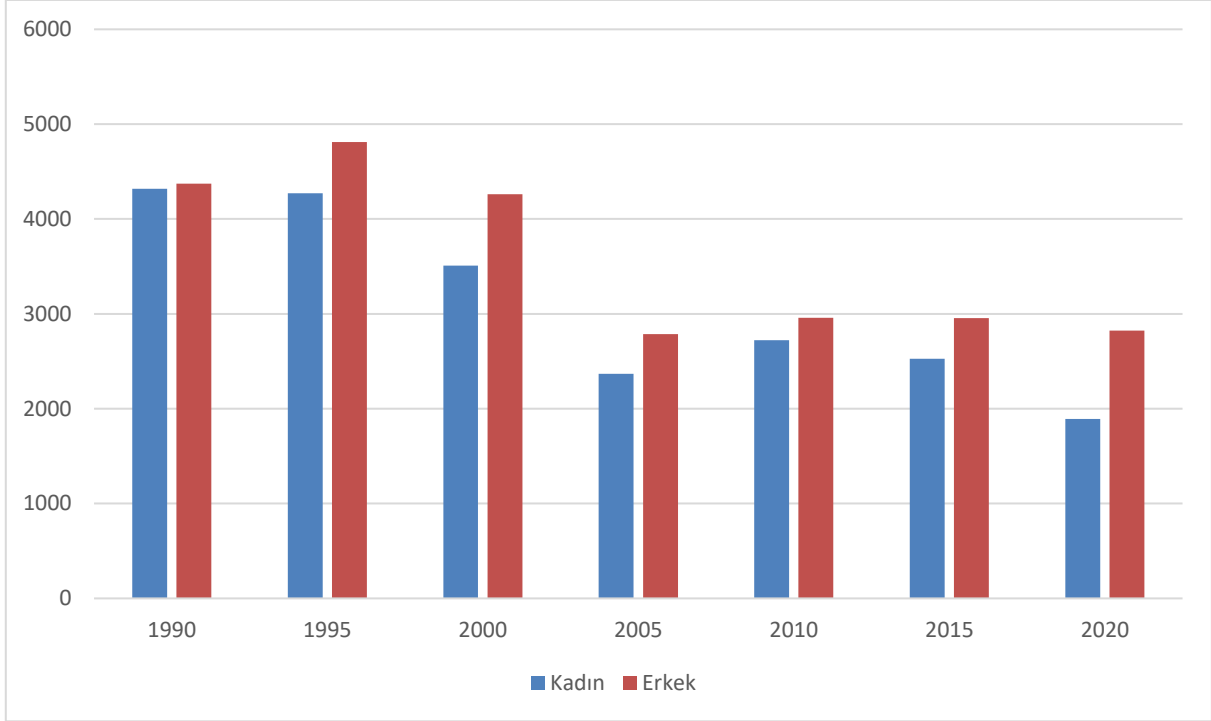
Grafik 1: Türkiye’de İşlenen Tarım Alanları (bin hektar)

Kaynak: TÜİK verilerinden yazarlar tarafından derlenmiştir

Grafik 1 ve 2 Türkiye tarımındaki yeniden yapılanmanın etkilerini göstermektedir. Grafik 1 işlenen tarım alanlarındaki gerilemeyi gösterirken, Grafik 2 tarımsal istihdamdaki azalışın cinsiyete göre dağılımını göstermektedir. Özellikle 2000 sonrası Türkiye tarımındaki kurumsal ve yasal neoliberal yeniden yapılanmanın hızlanmasıyla tarımsal istihdamdaki gerilemenin hızlandığını söylemek mümkündür. Bu gerilemenin kırdan tamamen bir kopuşu gösterdiğini söylemek doğru olmayacaktır. Nitekim 2008 kriziyle birlikte kentsel istihdam olanaklarının daralması ve kentsel işsizlik oranlarının artışıyla beraber tarımsal istihdamda bir artış görülmüştür. Özüğurlu'nun (2011: 117) köyü terketmeden tarımdan kopma eğilimi olarak adlandırdığı ve kriz konjonktürlerinde yeniden köye ve tarımsal üretime geri dönen “köy ayaklı proleter” tanımı oldukça yerindedir. Grafikte tarımsal istihdamdaki kadınların sayısının erkeklere oranla daha hızlı azaldığı görülmektedir. Burada bir önceki bölümde tartıştığımız tarımsal istihdamda kadınların sayısının mı azaldığı yoksa Deere'nin (2005) uyardığı hanehalkı istatistiklerinde eksik sayılmanın mı gerçekleştiği sorusu önemlidir.

Grafik 2: Türkiye’de Tarımsal İstihdamın Cinsiyete Göre Dağılımı (bin kişi)

Kaynak: TÜİK verilerinden yazarlar tarafından derlenmiştir.

1990 yılında kadın istihdamının %77'si tarımda %23'ü tarım dışında istihdam ediliyorken bu oran 2020 yılında yer değiştirmiştir. Güncel veriler kadınların %77'sinin tarım dışında çalıştığını göstermektedir (TÜİK, 2021). Elbette bu durumda Türkiye’de tarımsal istihdamda gerçekleşen azalmanın etkili olduğu düşünülebilir. Ancak aynı istatistiklere erkekler için bakıldığında oranların bu denli çarpıcı olmadığı görülmektedir. 1990 yılında istihdam edilen erkeklerin %34’ü tarımda çalışırken 2020 yılında bu oran %15 e gerilemiştir. Bu verilere göre tarımdaki dönüşümün ve tarımsal istihdamdaki gerilemenin daha çok kadınları etkilediğini söyleyebilir miyiz? Bir önceki bölümde yaptığımız tartışmalardan hareketle Doğu Karadeniz bölgesi özelinde bu soruya yanıt aramaya çalışacağız.

Doğu Karadeniz Bölgesi (TR90), 6360 sayılı Büyükşehir yasası yürürlüğe girmeden önce nüfusunun %42,33’ü mevcut kırsallık tanımına giren belde ve köylerde yaşayan ve yine istihdamın %55,2’si tarım sektöründe gerçekleşen ve dolayısıyla ulusal ve uluslararası sınıflandırmalara göre yüksek kırsallık emaresi taşıyan bir bölgedir (DOKA, 2015). 2020 verilerine göre yine Doğu Karadeniz bölgesi Türkiye’de tüm istatistikî bölgeler içinde en yoğun tarım istihdamına sahip bölgedir. İBBS-I 12 bölge içinde 2020 yılı verilerine göre tarımda kadın istihdamının sayısal olarak en fazla olduğu bölge de Doğu Karadeniz bölgesi iken, toplam kadın istihdamı içerisinde tarımda çalışan kadınların oranı açısından TRA bölgesinin (%58) hemen ardından (%53) gelmektedir. Bölgede 2004 yılında 410 bin kadın tarımda istihdam ediliyor. Bu rakam tüm bölgeler içinde en yüksek istihdam rakamı. Ancak 2020 yılında geldiğimizde TR90 bölgesi halen tarımda en yüksek kadın istihdamına sahip olmasına rağmen aynı zamanda diğer bölgelere göre tarımsal istihdamda en hızlı gerilemenin yaşandığı bölgedir. 2004-2020 yılları

Ciğerci Ulukan, N. & Ulukan, U. (2022). Doğu Karadeniz Tarımında Kadın: Hanehalkı Anketlerinin Söyle(me)dikleri. *Fiscaoeconomia*, 6(2), 726-742.
Doi: 10.25295/fsecon.1102482

arasında kadınların tarım istihdamındaki gerileme %109 oranında olup 196 bin seviyesine inmiş durumdadır.

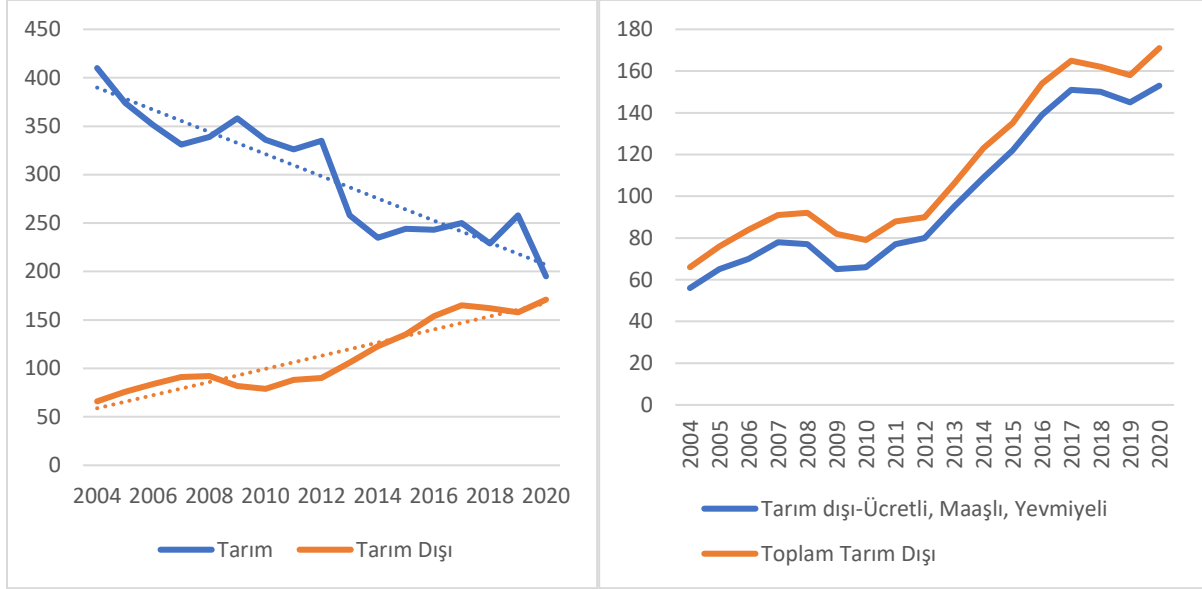
Tablo 1: Doğu Karadeniz (TR90) Bölgesinde Kadınların İşteki Durumuna Göre İstihdamı (15+) (bin kişi)

	TARIM				TARIM DIŞI			
	Ücretli, Maaşlı veya Yevmiyeli	Kendi Hesabına veya İşveren	Ücretsiz Aile İşçisi	Toplam	Ücretli, Maaşlı veya Yevmiyeli	Kendi Hesabına veya İşveren	Ücretsiz Aile İşçisi	Toplam
2004	2	82	326	410	56	3	7	66
2005	2	109	263	374	65	6	5	76
2006	3	113	235	351	70	8	6	84
2007	3	130	198	331	78	7	6	91
2008	3	118	218	339	77	9	6	92
2009	1	137	220	358	65	9	8	82
2010	1	122	213	336	66	7	6	79
2011	1	129	196	326	77	7	4	88
2012	2	136	197	335	80	7	3	90
2013	1	123	134	258	95	7	4	106
2014	1	96	138	235	109	10	4	123
2015	2	94	148	244	122	10	3	135
2016	1	92	150	243	139	10	5	154
2017	2	88	160	250	151	8	6	165
2018	1	93	135	229	150	8	4	162
2019	2	76	180	258	145	10	3	158
2020	3	58	134	195	153	15	3	171

Kaynak: TÜİK hanehalkı işgücü verilerinden yazarlar tarafından derlenmiştir.

Tablo 1 bize bölgede kadınların tarımsal üretimde halen yoğun biçimde ücretsiz aile işçisi olarak çalıştığını göstermektedir. 2020 yılında Doğu Karadeniz bölgesinde tarımda çalışan kadınların %68,7'si ücretsiz aile işçisi olarak çalışmakta, kendi hesabına veya işveren olarak çalışan kadınlar ise yalnızca %29,7'dir. Tarım istihdamındaki bu verilerin tersine bölgede tarım dışı sektörlerde çalışan kadınların %90'ı ücretli, maaşlı ya da yevmiyeli olarak çalışmaktadır.

Grafik 3: Doğu Karadeniz Bölgesinde Kadınların Tarım ve Tarım dışı İstihdamı (bin kişi)

Kaynak: TÜİK Hanehalkı işgücü anketlerinden yazarlar tarafından derlenmiştir.

Doğu Karadeniz bölgesinde istihdamın sektörel dağılımını incelediğimizde tarımdaki kadın istihdam oranının 2004 yılında %84'ten 2020 yılında %53'e gerilediğini görmekteyiz. Öte yandan hizmetler sektöründe çalışan kadınların oranı 2004 yılında yalnızca %12 iken bu oran yaklaşık üç kat artarak 2020 yılında %39'a yükselmiş, sanayi sektöründe istihdam edilen kadınların oranı ise %2'den %8'e çıkmıştır. Bölgede kadın istihdamının yaklaşık yarısının tarım sektöründe halen devam ettiğini ancak kadın istihdamının önemli bir kısmının hizmetler sektörüne kaydığını, sanayide çalışan kadınların da gözardı edilmeyecek biçimde arttığını görmekteyiz. Örneğin Ciğerci Ulukan (2019) Ordu Ünye'de yapmış olduğu niteliksel çalışma tarımsal üretimden geliri azalmış ya da kalmamış hanelerin kadınlarının tarım dışı bir faaliyet olarak fındık fabrikalarında çalıştığını saptamaktadır. Bu noktada bir önceki bölümde tartıştığımız istatistiklerin cinsiyet körü olması ve kadınların istatistiklerde eksik ve yetersiz temsil edildiğini hatırlatmak gerekiyor. Hanehalkı işgücü anketleri öncelikle gelir getirici işleri ele alıyor. Bu durumda tarım dışı sektörlerde gelir getirici bir işte istihdam edilen kadınların patriyarkal ilişkiler çerçevesinde aynı zamanda tarımsal faaliyetlerde ücretsiz aile işçisi olarak çalışıp çalışmadığını bu verilerden çıkarmamız mümkün değil. Bu nedenle kadınların tarımsal istihdamında gerçekten bir gerileme olup olmadığını, ücretsiz aile işçiliğinden kendi hesabına çalışmaya doğru bir geçiş yaşanıp yaşanmadığını ve kayıtdışılığı anlamak ancak toplumsal cinsiyet temelli verilerin oluşturulması ve cinsiyet körü olmayan alan çalışmalarıyla gerçekleşebilir. Kadınların hane içerisindeki cinsiyete dayalı eşitsiz iş bölümü nedeniyle hanenin ve tarımsal işletmenin yeniden üretiminde çalıştığını³unutmadan Tablo 2'deki verilerden kadınların aynı zamanda tarım dışı işlerde özellikle hizmetler sektöründe artan bir biçimde istihdam edildiğini söyleyebiliriz.

³ Doğu Karadeniz Bölgesi özelinde bu konuda bknz: Ciğerci-Ulukan, 2019; Yılmaz Uzun, 2019; Baş, 2019; Değirmenci ve Karaçimen, 2019; Karaçimen ve Değirmenci, 2020.

Çiğerci Ulukan, N. & Ulukan, U. (2022). Doğu Karadeniz Tarımında Kadın: Hanehalkı Anketlerinin Söyle(me)dikleri. *Fiscaoeconomia*, 6(2), 726-742.
Doi: 10.25295/fsecon.1102482

Tablo 2: Doğu Karadeniz Bölgesinde İstihdamın Cinsiyete Göre Sektörel Dağılımı (bin kişi)

	Erkek						Kadın							
	Tarım	%	Sanayi	%	Hizmet	%	Toplam	Tarım	%	Sanayi	%	Hizmet	%	Toplam
2004	270	44	84	14	266	43	620	410	86	8	2	58	12	476
2005	246	39	93	15	297	47	636	375	83	10	2	67	15	452
2006	201	33	110	18	300	49	611	351	81	12	3	72	17	435
2007	179	30	107	18	302	51	588	331	78	14	3	77	18	422
2008	207	32	122	19	309	48	638	340	79	22	5	71	16	433
2009	229	36	122	19	284	45	635	358	81	16	4	66	15	440
2010	231	37	119	19	271	44	621	336	81	13	3	67	16	416
2011	229	37	137	22	256	41	622	326	79	16	4	72	17	414
2012	234	39	126	21	245	40	605	335	79	12	3	79	19	426
2013	192	32	124	21	276	47	592	259	71	13	4	94	26	366
2014	202	33	153	25	265	43	620	236	66	18	5	106	29	360
2015	202	32	153	24	285	45	640	244	65	20	5	114	30	378
2016	196	30	142	22	306	48	644	243	61	20	5	134	34	397
2017	213	32	144	22	300	46	657	250	60	18	4	147	35	415
2018	195	30	150	23	308	47	653	230	59	21	5	142	36	393
2019	226	35	122	19	300	46	648	258	62	23	6	135	32	416
2020	219	34	126	20	293	46	638	196	53	29	8	142	39	367

Kaynak: TÜİK Hanehalkı İşgücü Anketlerinden yazarlar tarafından derlenmiştir.

Bununla birlikte Doğu Karadeniz’de kadınların toprak sahipliği, tarımsal üretimde karar verici rolü olup olmadığı ve tarımsal işletmede harcamış olduğu emek zamanı hakkında ne yazık ki mevcut TÜİK hanehalkı işgücü verileri ve tarım istatistiklerinden bilgi elde etmemiz mümkün değil. Bölgede toprak sahipliği bilgisini ancak gerçekleştirilmiş alan araştırmalarından öğrenebiliyoruz. Karaçimen ve Değirmencioğlu’nun çay üretiminin hakim olduğu Rize’de gerçekleştirdiği kapsamlı alan araştırmasında, aile içi arazi paylaşımında patriarkal kodların hakim olduğu, arazinin erkek kardeşler arasında eşit bölünürken kadınların, eşlerinin(kocalarının) kendi ailelerinden aldıkları paydan yararlanması beklendiği ortaya çıkmıştır (Karaçimen ve Değirmencioğlu, 2019: 77-78). Aynı şekilde Çiğerci Ulukan’ın Ünye’de fındık fabrikasında çalışan kadınlar üzerinde gerçekleştirdiği alan araştırmasında da kadınların cüzi bir miktar karşılığı miras hakkından vazgeçerek erkek kardeşlere toprağın devrini gerçekleştirdiği gözlemlenmiştir (Çiğerci Ulukan, 2019: 135).

Çiğerci Ulukan, N. & Ulukan, U. (2022). Doğu Karadeniz Tarımında Kadın: Hanehalkı Anketlerinin Söyle(me)dikleri. *Fiscaoeconomia*, 6(2), 726-742.
Doi: 10.25295/fsecon.1102482

Son yayınlanan tarımsal girdi fiyat endeksi verilerine göre tarımda kullanılan mal ve hizmet endeksinde %60,78 yıllık artış gerçekleşmiş ancak alt gruplara baktığımızda gübre ve toprak geliştiriciler %153, enerji (mazot vb) ve yağlar ise %101 oranında artmıştır. Son bir yıldır tarımsal girdi fiyatlarındaki bu artış göz önünde bulundurulduğunda önümüzdeki süreçte tarım dışı gelir getirici işlere yönelmenin artacağı açıktır. Kırsal alanlarda kadınların artan oranda tarım dışı işlere yönelebileceği öngörülebilir. Dolayısıyla kırsal alanlardaki kadınların hanede, tarımda ve tarım dışındaki varlığını daha bütünlüklü ve cinsiyet körü olmayan biçimde ortaya koyan araştırmalara olan ihtiyaç daha da artacaktır.

5. Sonuç

Kadın tarımda hem üretim hem de yeniden üretim faaliyetleri ile başat konumdadır. Tarımsal üretimin devam edebilmesi kadın emeğine bağlıdır. Ancak patriarkal ilişkiler kadının emeğini önemsiz gösterir ve görünmez kılar. Diğer yandan Dünyada ve Türkiye’de 1980 sonrası neoliberal politikaların etkisiyle tarımda dönüşüm hızlanmış ve bu durum kadın emeğini oldukça etkilemiştir. Kırsal hanelerin neoliberal dönüşümle beraber yoksullaşması hanedeki bireylerin tarımda ya da tarım dışı ücretli işlerde ek gelir kaynaklarına yönelmesine neden olmuştur. Bu süreçte kadınların iş yükü artmış, üretim ve yeniden üretim faaliyetlerine ayırdığı zaman uzamıştır. Yoksullaşan kırsal hanelerde erkeklerin tarım dışı işlerde çalışmasıyla, kadın emek açığını kapatmak için daha yoğun bir şekilde çalışmaya başlamıştır. İşte bu süreç “tarımın feminizasyonu” olarak tanımlanmış ve dünyada geç kapitalistleşen ülkelerde yaygın olarak gözlemlenmiştir.

Türkiye’de de aynı eğilimlerin gözlemlendiği ancak farklı süreçlerin bir arada yaşandığından söz edilebilir. Çalışmamızda TR90 bölgesi üzerinden yaptığımız analizlerde ve Türkiye genel tarım istatistiklerinde tarımın kadınlaştığını söylememiz mümkün görülmemektedir. Ancak anketlerde kadın için “esas iş”in nasıl tanımlandığı önemlidir. Genellikle tarımda ücretsiz aile işçisi olarak tanımlanan kadın “gelir getirici” işi olduğu zaman dikkate alınır. Böylece kadınların tarım dışı işlerde oranı artabilmektedir. Kadınlar tarım dışı işlerde çalışsalar bile ücretsiz aile işçisi olarak yaptıkları işlerde azalma olmaz aksine çalışma zamanları uzayarak devam eder. Patnaik ve diğerlerinin (2018) Hindistan’da tarımda feminizasyon üzerine gerçekleştirdikleri araştırmada, tarımda feminizasyonun kadınların refahında bir değişiklik yaratmadığı gibi iş yükü ve stresini artırdığı bu nedenle “tarım sıkıntısının feminizasyonu” (feminization of agrarian distress) kavramını kullanmanın daha uygun olacağını belirtmektedir.

Diğer önemli bir konu ise, tarımsal üretimde kadının toprak sahipliği, kaynakları kontrol etme, karar verme ve harcadığı emeğin katkılarını ortaya koyabilecek verilerin üretimidir. Bu veriler aynı zamanda var olan cinsiyet eşitsizliklerinin de deşifre edilmesine katkı sağlayacaktır. Bu verilerin üretimi sadece Türkiye’de değil dünyada da sorun alanıdır. Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü (FAO) tarım araştırmalarında cinsiyete göre ayrıştırılmış verilerin ülkeler tarafından üretiminin yaygınlaşması gerektiğini belirtmektedir (FAO, 2020). Ancak konu ile ilgili daha somut bilgilere ulaşmak için hem nicel veri hem de nitel veri üretiminin eş zamanlı devam etmesi ve birbiriyle ilişkilendirmesi gerekmektedir. Türkiye’de tarımsal alanda kadın emeğinin durumu o zaman daha da netleşecektir.

Ciğerci Ulukan, N. & Ulukan, U. (2022). Doğu Karadeniz Tarımında Kadın: Hanehalkı Anketlerinin Söyle(me)dikleri. *Fiscaoeconomia*, 6(2), 726-742.
Doi: 10.25295/fsecon.1102482

Kaynakça

- Aykaç, A. (2009). *Yeni İşler, Yeni İşçiler: Turizm Sektöründe Emek*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Baş, L. (2019). *Fındık üretiminde kadın emeği: Fatsa örneği*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bieri, S. (2014). New Ruralities – Old Gender Dynamics? A Reflection on High-Value Crop Agriculture in the Light of the Feminisation Debates. *Geogr. Helv.*, 69, 281–290.
- Bryceson, D. F., (2002). The Scramble in Africa: Reorienting Rural Livelihoods. *World Development*, 30(5), 725-739.
- Bernstein, H. (2009). *Tarımsal Değişimin Sınıfsal Dinamikleri*. (O. Köymen, Çev.) İstanbul: Yordam.
- Candan, E. & Özalp Günel, S. (2013) Türkiye’de Tarımda Kadın Emeği. *Türktob*, 16, 10-12.
- Ciğerci Ulukan, N. (2019). Kırsal Dönüşüm, Tarım Dışı İstihdam ve Kadın Emeği: Fındık Fabrikalarında Çalışan Kadınlar. *Emek Araştırma Dergisi (GEAD)*, 10(16), 123-140.
- Çelik, C. & Erkus-Öztürk, H. (2016). Role of Precariousness and Space on Class Formation Process: The Case of Antalya’s Tourism Workers. *Capital and Class*, 40(3), 419-445.
- Çelik, C. (2017) Kırsal Dönüşüm ve Metalaşan Yaşamlar: Soma Havzası’nda İşçileşme Süreçleri ve Sınıf İlişkileri. *Praksis*, 43, 785–810.
- Deere, C. (2005). *The Feminization of Agriculture? Economic Restructuring in Rural Latin America*. Occasional Paper 1. United Nations Research Institute for Social Development (UNRISD), Geneva.
- Değirmenci, E. & Karaçimen, E. (2019). Doğu Karadeniz’de Çay Tarımının Çelişkili Sürekliliği. *Toplum ve Bilim*, 150, 63-93.
- Doğu Karadeniz Kalkınma Ajansı. (2015). *TR90 Doğu Karadeniz Bölge Planı (2014-2023)*.
- Ecevit, M. (1994). Tarımda Kadının Toplumsal Konumu: Bazı Kavramsal İlişkiler. *Amme İdaresi*, 2, 89-106.
- FAO, (2016), National Gender Profile of Agricultural and Rural Livelihoods – Turkey.
- FAO, (2020). Policy on Gender Equality 2020-2030, Rome.
- Doss, C. (2014). Data Needs for Gender Analysis in Agriculture. Agnes R. Quisumbing ve diğerleri (eds). *Gender in Agriculture Closing the Knowledge Gap*. Dordrecht: FAO ve Springer, 55-68.
- Karaçimen, E. & Değirmenci, E. (2020). Kuşaktan Kuşağa Çay Tarımında Kadın Emeği. Şendeniz Ö. (der.) *Aramızda Kalmasın: Kır, Kent ve Ötesinde Toplumsal Cinsiyet*. Aramızda Toplumsal Cinsiyet Araştırmaları Derneği Yayınları. 69-84.
- Katz, E. (2003). *The Changing Role of Women in the Rural Economies of Latin America in CUREMIS (Current and Emerging Issues for Economic Analysis and Policy Research) II: Volume 1 – Latin America and the Caribbean*. Rome: FAO.

Ciğerci Ulukan, N. & Ulukan, U. (2022). Doğu Karadeniz Tarımında Kadın: Hanehalkı Anketlerinin Söyle(me)dikleri. *Fiscaeconomia*, 6(2), 726-742.
Doi: 10.25295/fsecon.1102482

-
- Kay, C. (2008). Reflections on Latin American Rural Studies in the Neoliberal Globalisation Period: A New Rurality. *Development and Change*, 39(6), 915–943.
- Kelkar, G. & Wang, Y. (2007). The Gender Questions and Decent Work: An analysis of Apparel Industry Worker in China and India. *The Indian Journal of Labour Economics*, 50(3), 66–89
- Keyder, Ç. & Yenil, Z., (2013). *Bildiğimiz Tarımın Sonu: Küresel İktidar ve Köylülük*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Lastarria-Cornhiel, S. (2006). *Feminization of Agriculture: Trends and Driving Forces*. Background Paper for the World Development Report 2008.
- Özüğurlu, M. (2011). *Küçük Köylülüğe Sermaye Kapanı: Türkiye’de Tarım Çalışmaları ve Köylülük Üzerine Gözlemler*. Ankara: Nota Bene.
- Patnaik, I. Vd. (2018). The Feminization of Agriculture or The Feminization of Agrarian Distress? Tracking The Trajectory of Women in Agriculture in India. *Journal of the Asia Pacific Economy*, 23(1), 138–155.
- Shah, A. & Pattnaik, I. (2015). *Recent Experiences of Agricultural Growth in Gujarat and Madhya Pradesh: An Enquiry into the Patterns, Processes and Impacts*. Council of Social Science Research (ICSSR), New Delhi.
- Saka, B. (2014). Petty Commodity Production in the Neoliberal Phase of Global Capitalism: The Case of Grape Production in Çanakkale. Marsden, T., Cavalcanti, J. S. B., & Bonanno, A. (Eds.). *Labor relations in globalized food*. 93-113. Emerald Group Publishing Limited.
- TÜİK (2021). *İş gücü istatistikleri*, Erişim adresi <http://www.tuik.gov.tr/> (02 Mart 2021).
- Whatmore, S. (1991). *Farming Women: Gender, Work and Family Enterprise*. London: Macmillan Academic Press.
- World Bank. (2016). *Feminization of Agriculture in the Context of Rural Transformations: What Is the Evidence?*. Washington, D.C.: World Bank Group.
- Yılmaz Uzun, A. (2019). *Çay Tarımında Kadın Emeği: Hopa Örneği*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Etik Beyanı: Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Fiscaeconomia Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına aittir.

Ethics Statement: The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, Fiscaeconomia has no responsibility and all responsibility belongs to the authors of the study.

Ciğerci Ulukan, N. & Ulukan, U. (2022). Doğu Karadeniz Tarımında Kadın: Hanehalkı Anketlerinin Söyle(me)dikleri. *Fiscaeconomia*, 6(2), 726-742.
Doi: 10.25295/fsecon.1102482

Women in Eastern Black Sea Agriculture: What do Household Surveys (not) Tell Us?

Nihan CİĞERCİ ULUKAN & Umut ULUKAN

Extended Abstract

Neoliberal policies have been on Turkey's agenda since the 1980s. As a result of the implementation of these policies, many agricultural communities in Turkey have undergone drastic economic transformations. Many farmers lost ownership of or access to their land and some became rural wage labor. Liberalization in Turkish agriculture (particularly withdrawal of state support and deregulation) has been extended and accelerated in the last 20 years. After six decades of transformation, agriculture's share of total employment in Turkey had decreased from 85% in 1950 to 35% in 2000. Today the share has dropped to 18%. The transformation process hastened upon the implementation of the Agricultural Reform Implementation Project (ARIP) in 2001. On the other hand, according to recent results from the Turkish Statistical Institute (TurkStat), over 10 million people still live and work in rural areas. In Turkey, where the agriculture sector was dominant until recently, this transformation constitutes a significant change in social structure.

The institutional and legal transformations for the neoliberal agrarian restructuring process increased the impoverishment and indebtedness of agricultural producers. In the post-2000 period, agricultural employment declined by 40% within the 6 years from 2001, when the ARIP program started. In other words, a rural disengagement from agriculture, including over 3 million agricultural workers and producers, occurred between 2001 and 2007. The significant decrease observed in agricultural employment in the 2001–2007 period did not continue after 2008, and agricultural employment increased in 2008. However, this increase should be considered as a result of the 2008 global crisis. Those from the labor force that left the agricultural sector in the rapid rural disengagement process that started at the end of the 1990s, employed in the temporary, cheap, and precarious jobs in the cities, could not stay in the cities due to the 2008 crisis, and returned to the rural areas again, increasing agricultural employment. This phenomenon, as Özüğurlu (2011) argues, indicates that the process of disengagement from agriculture that occurred in the second half of the 1990s and the 2000s is a disengagement process in which the peasants have disengaged from agriculture without having to dispose of their lands and they always had a link with rural life during this period. However, this increase in agricultural employment after the 2008 crisis stopped after 2011 and started to decline again. In particular, we can assume that those still linked to rural life returned as a survival strategy, especially in times of crisis.

The transformation in agricultural structures also affected women in many aspects. The poverty in rural areas caused by the neoliberal transformation in agriculture drove people to form new livelihood strategies, and families that had to increase their income and diversify their income types were forced to consider non-agricultural jobs and wage work opportunities. The workload of women, who took over the responsibility for production and reproduction, increased in this period. Women undertake all kinds of agricultural responsibilities in the event that men perform wage work in other places. In addition, women's working hours increased as they performed temporary, seasonal non-agricultural work. This concept, also defined as the "feminization of agriculture," is observed and

Ciğerci Ulukan, N. & Ulukan, U. (2022). Doğu Karadeniz Tarımında Kadın: Hanehalkı Anketlerinin Söyle(me)dikleri. *Fiscaeconomia*, 6(2), 726-742.
Doi: 10.25295/fsecon.1102482

mentioned in many late capitalist countries (Katz, 2003; Deere, 2005; Lastarria-Cornhiel, 2006).

The concept of “feminization of agriculture” can be reviewed from two aspects: Regarding the first aspect with a limited context, this concept is used to reflect the increase in women’s share of agricultural work. The second aspect with a broader context indicates women’s control over agricultural production and position as decision-makers for production (Patnaik et al., 2018). The feminization of agriculture cannot be considered independently from the neoliberal restructuring of agriculture in lately capitalized countries. The rapid agricultural transformation caused by the neoliberal policies resulted in poverty in the majority of rural families. For example, Kay (2008) discusses the concept of new rurality arising from the neoliberal restructuring of agriculture in Latin America. The concept of new rurality suggests that there are multiple activities and livelihood strategies in the economic activities and income sources of rural families. According to Kay, rural families’ plural activities in agricultural and non-agricultural (trade, tourism, etc.) fields increased in number. In addition, the feminization of rural work, unclear differentiation between rural and urban areas, and the ever-increasing significance of international immigration are considered as the most important changes experienced in the agricultural activities of Latin America. Non-agricultural work started to be more significant for rural households. The rural population started to consider non-agricultural employment opportunities more often, which is in accordance with the growth in commercial, touristic, and construction sectors. Thus, the number of people performing non-agricultural wage work continues to increase. Women perform this non-agricultural wage work more often (Kay, 2008, p. 934).

Considering the relevant data, it is not possible to neglect the feminization of agriculture in Turkey. The reason is the under-enumeration of women in agriculture in the population and agricultural censuses. Women’s agricultural activities become invisible in household surveys because of gender ideology. Women consider their non-agricultural work as their main economic activity if they perform both non-agricultural rural work and unpaid agricultural family labor. “The sources of under-enumeration are several. If asked about their principal occupation, rural women in Latin America tend to reply “their home” since their primary responsibility within the peasant household is the provision of domestic labour. Thus, census estimates have tended to measure the socially appropriate gender division of labour—women’s role as housewives and mothers—rather than the economic activities they normally engage. The second problem is that the censuses have tended to emphasize income-generating activities, thus undercounting participation in subsistence production. The third related problem is that agricultural participation has been measured quite narrowly, privileging participation in fieldwork. Such a narrow definition ignores a broad range of agricultural activities often carried out by rural women, such as livestock production (particularly small cattle), kitchen gardens, and post-harvest processing activities.” (Deere, 2005, s.18)

In our analysis of Eastern Blacksea (TR90) region, according to household survey data and Turkish agricultural statistics, it is not possible to say that agriculture has been feminized. However, how "essential work" is defined for women in surveys is important. The woman,

Ciğerci Ulukan, N. & Ulukan, U. (2022). Doğu Karadeniz Tarımında Kadın: Hanehalkı Anketlerinin Söyle(me)dikleri. *Fiscaeconomia*, 6(2), 726-742.
Doi: 10.25295/fsecon.1102482

often described as an unpaid family worker in agriculture, is considered when she has an "income-generating" job. Thus, the proportion of women in non-agricultural jobs can increase. Even if women work in non-agricultural jobs, there is no reduction in their work as unpaid family workers, but rather their working time continues to be extended. In their research on the feminization of agriculture in India, Patnaik and others (2018) indicate that feminization in agriculture does not make a difference to women's well-being but also increases workload and stress, so it would be more appropriate to use the concept of "feminization of agrarian distress. "

This study suggests that it is more significant to determine whether women in rural areas are facing new forms of exploitation compared to the discussion of whether the feminization of agriculture is present in Turkey. The feminization of agriculture causes negligence toward the processes that reflect the poverty arising from the neoliberal transformation and disengagement from agriculture. The significant point here is the assignment of all responsibilities regarding poverty and low-income levels to women. Accordingly, women work for too long as unpaid family workers and perform low-wage agricultural and non-agricultural work under precarious conditions. However, more field studies are needed to collect more details about the subject. The status of female labor in Turkish agriculture will be clarified after these studies are conducted.